

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου

Επ. Καθηγήτρια Σχολής Καλών Τεχνών

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Δρ Οικονομολόγος - Ιστορικός

Στα χίλια χρόνια της βυζαντινής της ιστορίας η Θεσσαλονίκη υπήρξε μια λαμπρή πόλη. Στα πεντακόσια χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (1430-1912) η βυζαντινή φουιογναμία της αλλοιώθηκε και η Θεσσαλονίκη πήρε μορφή παραδοσιακή με ανατολίτικο χρώμα που γοήτευε τους ταξιδιώτες. Η Θεσσαλονίκη αναδείχτηκε σταδιακά στο μεγαλύτερο οικονομικό και πνευματικό κέντρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια και σε διεθνές λιμάνι εισαγωγικού και εξισγωγικού εμπορίου.

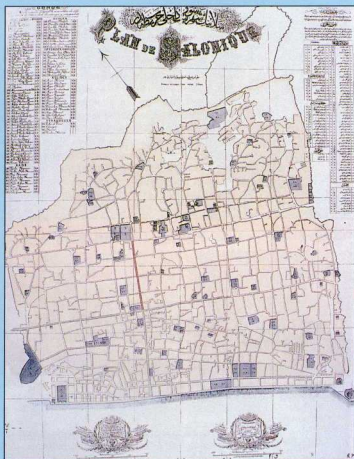
Κύριο ρόλο στη διαμόρφωση της πόλης κατά την τουρκοκρατία έπαιξε η νέα εθνολογική ούσωση του πληθυσμού της, καθώς στους Χριστιανούς κατοίκους προστέθηκαν Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, και αργότερα μικρότερες μειονότητες από Σλάβους, Βουλγάρους, Ρουμάνους, Λεβαντινούς και άλλους Ευρωπαίους.

Μέσα στην περιτειχισμένη πόλη οι βασικοί δρόμοι του αρχαίου ιπποδρόμου κανάβου διατηρήθηκαν, αλλά το πλέγμα των υπαίθριων δρόμων σταδιακά αλλοιώθηκε (εικ. 1). Κύρια αρτηρία που διέσχισε την πόλη παρέμεινε το "Φαρδύ", η σημερινή οδός Εγνατία, που ξεκινούσε από την πύλη του Βαρδάρη, περνούσε κάτω από την Καμάρα και κατέληγε στην πύλη της Καλαμαριάς.

Οργανωμένες πλατείες δεν υπήρχαν. Μόνο το Προδρόμι, ανοιχτός χώρος που προέκυψε από την αρένα του ρωμαϊκού Ιπποδρόμου, δειτροφιτεμένος με πλατάνια, προκαλούσε το θαυμασμό των περιηγητών. Ανοικτοί δημόσιοι χώροι με δέντρα και βρύσες διαμορφώνονταν στα σταυροδρόμια στην Πάνω Πάλη. Στον 16ο αιώνα υπήρχαν ακόμα μέσα στην πόλη αμπέλια και χωράφια, ενώ αδόμητες περιοχές διατηρήθηκαν κατά μήκος των τεχνών στη βόρεια πλευρά ως τα τέλη του 19ου. Τέλος, διάσπαρτα βρισκόταν χριστιανικά και μουσουλμανικά νεκροταφεία.

Οι τρεις κύριες θρησκευτικές ομάδες (Χριστιανοί, Εβραίοι και Μουσουλμάνοι) σχημάτιζαν ξεχωριστές κοινότητες, καθεμιά από τις οποίες κυριαρχούσε σε συγκεκριμένο γεωγραφικό τμήμα της πόλης, χωρίς όμως να αποκλείονται από αυτό παντελώς οι υπάλληλοι. Οι περισσότερες εμπορικές και παραγωγικές συντηγές, που έπαιξαν τον κύριο ρόλο στην οικονομική ζωή, ήταν μικτές και καθεμιά είχε την ιδιαίτερη αγορά της.

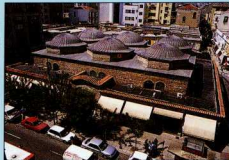
Ο χριστιανικός πληθυσμός, απόγονοι των Βυζαντινών κατοίκων και αγρότες από τα Άγρια και τον Αχελώο, συγκεντρώθηκε κυρίως στις υποβαθμισμένες τότε περιοχές κοντά στα ανατολικά και στα θαλάσσια τείχη, γύρω από την Εγνατία και την πλατεία Ιπποδρόμου. Οι

1. Χάρτης της Θεσσαλονίκης γύρω στο 1880. Εκπονήθηκε από τον μηχανικό Antoine Wernieski. Α. Υερογιώργος, Urban Transformations in the Balkans (1820-1920), Θεσ/νίκη 1996, σ. 89.

περισσότερες από τις δώδεκα ενοριακές εκκλησίες της τουρκοκρατίας, όπως η Νέα Παναγία, ο Άγιος Αθανάσιος, ο Άγιος Μηνάς, η Αγία Θεοδώρα και η Αγία Ελεούσα, ήταν προηγουμένως καθολικά μοναστηριακά ή μετόχια. Η σταδιακή διάλυση των μοναστηριακών περιουσιών έδωσε τον πυρήνα των αστικών ενοριών του τέλους της τουρκοκρατίας.

Ο εβραϊκός πληθυσμός, που είχε φθάσει από την Ιβηρική χερσόνησο, την Ιταλία και την κεντρική Ευρώπη τον

2. Το Μπλεζατένι.

3. Το λουτρό Μπέη Χαγάρι.

4. Ο Άγιος Πάππος. Β. Δημητριάδης, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1983, σ. 256.

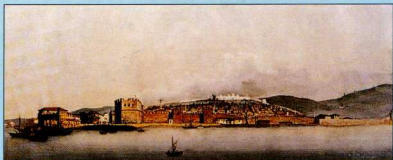
15ο αιώνα, οργανώθηκε σε μικρές ομάδες οικογενειών με κοινή καταγωγή και γλώσσα, τις “κεχαλίμ”, συγκεντρωμένες η καθεμιά γύρω από μια συναγωγή. Σταδιακά απλώθηκε στο νότιο τμήμα της πόλης, με εξαίρεση τις χριστιανικές συνοικίες της Μητρόπολης και της Νέας Παναγίας. Σύμφωνα με περιγραφές περιηγητών, οι εβραϊκές συνοικίες ήταν πολύ φτωχές, με ακάθαρτα στενοσόκακα. Τα σπίτια, συχνά τετραώροφα, στρωμάχρονταν το ένα δίπλα στο άλλο χωρίς αυλή ή κήπο.

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός που εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη μετά την Άλιση ενισχύθηκε από τους μεμονωμένους αλλά συχνούς εξολισμούς και τη μαζική προσχώρηση ενός σημαντικού τμήματος της εβραϊκής κοινότητας που ακολούθησε το κήρυγμα του Σεμπατίλ Σεβίλ τον 17ο αιώνα (Νουμνέδες). Η γεωγραφική εξέλιξη των Μουσουλμάνων μέσα στην πόλη συνοδεύτηκε από τη μετατροπή των μεγαλύτερων και λαμπρότερων βυζαντινών ναών σε τζαμιά: του Αγίου Δημητρίου (1493), της Αγίας Σοφίας (1525), της Ροτόντας (1590) και πολλών άλλων. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στο κέντρο και στις αραιοκατοικημένες, λαορικές περιοχές της Πάνω Πόλης, όπου το κλίμα ήταν υγιεινότερο και ο κίνδυνος της πυρκαϊάς περιορισμένος. Τα σπίτια τους ήταν ψηλά και καλοφραγμένα, με κλειστές αυλές και

κτήριο όπου ζυγίζονταν τα αλεύματα. Έξω από την πύλη ήταν το Misir Carsi (η Αιγυπτιακή αγορά), η αγορά των αποικιακών, των σιτηρών, του λαδιού, η ρηθσαγορά και τα βυροδεμαίερα, ενώ εικάζεται ότι κατά τον 16ο αιώνα εδώ λειτουργήσε το οκλαβοπάζαρι. Η εμπορική αγορά άρχισε από το λιμάνι και ανέβασε ως την Εγνατία. Πολλοί δρόμοι της απεκόπτονταν με σανίδες για να προφυλάγουν τους επισκέπτες από τον ήλιο και τη βροχή. Κοινά στην αγορά και στο λιμάνι εγκαταστάθηκαν οι Ευρωπαϊκοί και οι Λεβαντινοί έμποροι, των οποίων τα συμφέροντα απαιτούσαν μόνιμη παραμονή στη Θεσσαλονίκη, και σχημάτισαν τον Φραγκοαχαλά. Από την άλλη πλευρά της αγοράς βρίσκονταν το Ουν Καπάν (το αλευροπάζαρι), το μεγάλο Καραβάν Σεράι και το Μπλεζατένι. Στο εντυπωσιακό αυτό ορθογώνιο κτήριο με τους έξι μολυβδοσκεπαστους θόλους στεγαζόταν η αγορά ειδών πολυτελείας, μεταξωτών και κοσμημάτων (εκλ. 2). Ένα άλλο βιοτεχνικό κέντρο, με τελικό προϊόν τα πολυτελή λουτρικά για την αυτοκρατορική αυλή, απλωνόταν στο Ιπποδρόμιο και στη σημερινή πλατεία Ναυαρίνου, γύρω από το λευκό τέμενος.

Τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας το διοικητικό κέντρο ήταν εγκατεστημένο στην αραιοκατοικημένη ακρόπολη. Αργότερα ο Βαλής της Θεσσαλονίκης είχε την έδρα του στο Διοικητήριο, που βρισκόταν στην ίδια θέση με το σημερινό και αποτελούνταν από συγκρότημα κτηρίων στο οποίο δέσποζε το κονάκι. Άλλα δημόσια κτήρια σημειώνονται στην οδό Κασσάνδρου.

Οι Μουσουλμάνοι έκτισαν πολλά τζαμιά, μικρότερα τέμενη, μεντεσέδες, πτωχοκομεία, λουτρά, τεκέδες, τουρμπέδες (τουρκικά μουσελμεία), χάνια και κρήνες, και ακόμα συντήρησαν και εκσυγχρόνησαν την αχίρσιση. Ο Λευκός Πύργος θεωρείται δικό τους έργο, που κτίστηκε στη θέση παλιότερου βυζαντινού. Το μεγαλύτερο ποσοστό των μουσουλμανικών κτισμάτων οικοδομήθηκε στο διάστημα της ακμής της οθωμανικής αυτοκρα-

5. Τα θαλάσσια τεμάχια της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 19ου αιώνα. Ακουαρέλα Ιταλίου ζωγράφου. Μ. Μ. Χαράλιμους, Αλεξανδρινά ποιήματα, Θεσσαλονίκη 1991.

ματχοπέδες. Η Πάνω Πύλη αποτελεί σήμερα το μοναδικό τμήμα της Θεσσαλονίκης που διασώζει μνήμες και μορφές από όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας. Στους στενούς δρόμους με τις ανηφορικές και τα αδιέξοδα προβάλλουν ακόμα τα σπίτια με τα σαχινιά, τα χαγιάτια, τα διαβατικά και τα άλλα στοιχεία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Κατά τον 19ο αιώνα πολλά σπίτια, και κυρίως των Νουμνέδων, απαρρόρησαν στοιχεία του Νεοκλασικισμού, που έδωσε στα κτήρια συμμετρία και τα συμπλήρωσε με αετώματα, κορνίζες και φουρούσια. Η καθεαυτού εμπορική συνοικία βρισκόταν έξω από τα τείχη, κατά μήκος μιας στενής παραβαλδοσιακής λωρίδας που επικοινωνούσε με την εσωτερική πλευρά κυρίως από την Πύλη του Γιαλού, στη σημερινή πλατεία Εμπορίου. Μέσα από την πύλη βρισκόταν το τελωνείο και το

6. Η Θεαλία από τη θάλασσα στα τέλη του 19ου αιώνα. Αρχείο Κ.Ι.Θ. Από το Αιτίωμα: Έκθεση ιστορικού ντοκουμέντου της Θεσσαλονίκης, 1985.

τορίας έως τον 17ο αιώνα, ενώ από τον 18ο η μουσουλμανική οικοδομική δραστηριότητα άρχισε να φθίνει. Τα δύο τζαμιά που σώθηκαν, το Hamza Bey Cami i (πρώτη φάση 1467-68) και το Alaca Imaret (1484), δεν ανταγωνίζονται σε μεγαλοπρέπεια τις λαμπρές βυζαντινές εκκλησίες. Το πρώτο αποτελείται από μια αιθούσα προσευχής, στην οποία αργότερα προστέθηκαν δύο ορθογώνιοι χώροι και ένα αίθριο με περιμετρική στοά σπηρδωμένη σε κόνιες με θαυμάσια παλαιοχριστιανικά κινούμενα σε δεύτερη χρήση. Το Alaca Imaret (κατά λέξη, το χρωματιστό πτυχωκόμμο) ανήκει στην κατηγορία των πρώιμων οθωμανικών τζαμιών του τύπου του ανεστραμμένου T, που, εκτός από τον κεντρικό χώρο προσευχής, είχαν πλάγια διαμερίσματα τα οποία εξυπηρετούσαν άλλες λειτουργίες, όπως σουσάτια και διδασκαλεία. Ο μιναρές του, στολισμένος με πολύχρωμα πλακίδια, έδωσε το όνομα στο μνημείο.

Διάσπαρτα στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσαν πολλά τζαμιά, δημόσια Ιουρτά των οποίων η χρήση ήταν συνυφασμένη με την εκπαιδευτική των σχετικών με την υγιεινή του σώματος διατάξεις του Κορανίου (εικ. 3). Τα τζαμιά, που πολλές φορές γειτόνιζαν με τζαμιά, ήταν επίσης κέντρα κοινωνικής ζωής, κυρίως για τις γυναίκες, οι οποίες ζούσαν περιορισμένες στα σπίτια. Τέσσερα τζαμιά διασώθηκαν: το Bey Hamam (Ιουρτά Παράδεισος, 1444), το Yahudi Hamam (Ιουδαϊκό, πρώτο μισό 16ου αιώνα), το Pasa Hamam (Ιουρτά Φοινίκας, 1520-30) και το Yeni Hamam (κινηματογράφος "Αήλη", τελευταίο τέταρτο 16ου αιώνα).

Παρόλο που οι Εβραίοι αποτελούσαν την πολυπληθέστερη κοινότητα καθώς και σημαντικό παράγοντα στην οικονομική και πολιτιστική ζωή της Θεσσαλονίκης, δεν άφησαν δείγματα της δικής τους οικοδομικής δραστηριότητας. Οι συναγωγές, τα σχολεία, τα μαγαζιά και τα σπίτια τους ήταν απλά, ευτελή, και είχαν εφήμερο χαρακτήρα, κατάσταση η οποία θα ανατραπεί μόνο τον 19ο αιώνα. Καθοριστικό ρόλο στην οικοδομική δραστηριότητα των Χριστιανών και των Εβραίων διαδραμάτισε φερμάνι του 1559, που περιόριζε το ύψος των σπιτιών τους στους 9 πήχεις (=5,76 μ.) σε σχέση με τους 12 (=7,68 μ.) των Μουσουλμάνων.

Η οικοδομική δραστηριότητα του χριστιανικού στοιχείου γίνεται αισθητή στην πόλη από τις αρχές του 19ου αιώνα και μετά, οπότε εμφανίζονται οι πρώτες μεταβυζαντινές εκκλησίες. Στα 1699 ανακαινίζεται ο παραθαλάσσιος Άγιος Δημήτριος, μητρόπολη, μετά τη μετατροπή της Αγίας Σοφίας και στη συνέχεια της Ροτόντας σε τζαμί. Ο ναός βρισκόταν στη θέση του σημερινού Αγίου Γρηγορίου Παλαμά και κέρκε από την πυρκαϊά του 1890. Στη συνοικία αυτή διαμορφώθηκε έως το τέλος του 19ου αιώνα το διοικητικό κέντρο της ελληνικής Κοινότητας, που περιλάμβανε την κατοικία του μητροπολίτη (1847), τα Σπτάλια (το παλιό νοσοκομείο και το Θεαγέτειο νοσοκομείο), το Χαρίσειο γηροκομείο και το ελληνικό προξενείο. Ο πρώτος κύκλος άσκησης της ναοδομίας, αλλά και της ζωαρχικής και της ξυλοαπλικτικής στις αρχές του 18ου αιώνα, περιλαμβάνει επίσης την Αγία Θεοδώρα (1707), πθάνοστα, τον Άγιο Νικόλαο Τρανό (1722) και τη Νέα Παναγία (1727), τη μοναδική από τις παραπάνω εκκλησίες που διασώθηκε. Η δραστηριότητα αυτή πρέπει να συνδεθεί με τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των Ελλήνων στο εμπόριο. Στο εικοσαετές διάστημα πριν από την Επανάσταση του '21 η ναοδομία πήρε μεγάλες διαστάσεις, γεγονός που οφείλεται στο σχηματισμό εύπορης ελληνικής αστικής τάξης, η οποία ενδιαφερόταν θερμά για τα εκκλησιαστικά και τα εκπαιδευτικά ζητήματα της ελληνικής κοινότητας. Η παρούσα του Ιωάννη Γούτα Καυταντζόγλου, πάππου του αρχιτέκτονα Λυσάνδρου Καυταντζόγλου, υπηρέσε καθοριστικά. Ήταν αυτός που χρηματοδότησε την ανακαίνιση του καθολικού της μονής Βλατάδων (1801), ξανόχτισε τον Άγιο Μηνά (1806) και συνδραμε στην ανοικοδόμηση του Αγίου Αθανασίου (1818), εννοιακού ναού της πλουσιότερης χριστιανικής συνοικίας, όπου συγκεντρώνονταν οι κατακίες των επαναστάσεων Ελλήνων και τα πρώτα ελληνικά σχολεία. Στα 1818 κτίσθηκαν επίσης ο Άγιος Υπάτιος (Παναγία Δεξιά, εικ. 4), η Παναγία Γοργοεπήκοος η Παναγούδα και ο Άγιος Κωνσταντίνος στην πλατεία Ιπποδρόμου. Στον ίδιο κύκλο ναοδομίας εντάσσονται η Παναγία Λαουδιανή ή Λαοδηγήτρια (1802), ο Άγιος Γεώργιος, απέναντι στη Ροτόντα (1815), και, πθάνοστα, ο Άγιος Αντώνιος. Η πλειοψηφία των παραπάνω εκκλησιών ανήκει στον γενικό τύπο της τρίκλιτης εξυψωτής βασιλικής. Σε μερικές περιπτώσεις προστέθηκε πλευρικό ακόμα ένας χώρος, που χρησιμεύει είτε ως εξωτερικό κλίτος είτε ως γυναικωνίτης. Οι περισσότερες είναι τριμάρτυρες, δηλαδή τριώντες σε τρεις αίθουσες. Η εξωτερική τους μορφολογία είναι απλή, με μοναδικά χαρακτηριστικά στοιχεία τις φαλτοσγωνιές με τους σταλακτίτες και τα αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαία και βυζαντινά οικοδομήματα, που με αλόβητη καλαιστορία έχουν ενσωματωθεί στους τοίχους. Το εσωτερικό των εκκλησιών εκφράζει αργοντία και κατανύξη. Βασικό λειτουργικό συμπλήρωμα αποτελούσε η ξυλόγλυπτη επίπλωση του, δέγμα της υπεροχής και της οικονομικής ευμάρειας της νεοεπρίας στην οποία ανήκε ο ναός. Το παρόμοιο τέμπλο της Νέας Παναγίας, στολισμένο πλούσια με ανάγλυφο και διάτρητο δίσκομο, κατατάσσεται στα ωραιότερα διατηρούμενα τέμπλα του 18ου αιώνα.

7. Το μουσουλμανικό τζαμί. Συλλογή Γ. Μέγα.
(Γ. Μέγα, Οι "βαρκαρβές" της Θεσσαλίας, 1994.)

της, που περιλάμβανε την κατοικία του μητροπολίτη (1847), τα Σπτάλια (το παλιό νοσοκομείο και το Θεαγέτειο νοσοκομείο), το Χαρίσειο γηροκομείο και το ελληνικό προξενείο. Ο πρώτος κύκλος άσκησης της ναοδομίας, αλλά και της ζωαρχικής και της ξυλοαπλικτικής στις αρχές του 18ου αιώνα, περιλαμβάνει επίσης την Αγία Θεοδώρα (1707), πθάνοστα, τον Άγιο Νικόλαο Τρανό (1722) και τη Νέα Παναγία (1727), τη μοναδική από τις παραπάνω εκκλησίες που διασώθηκε. Η δραστηριότητα αυτή πρέπει να συνδεθεί με τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των Ελλήνων στο εμπόριο.

Στο εικοσαετές διάστημα πριν από την Επανάσταση του '21 η ναοδομία πήρε μεγάλες διαστάσεις, γεγονός που οφείλεται στο σχηματισμό εύπορης ελληνικής αστικής τάξης, η οποία ενδιαφερόταν θερμά για τα εκκλησιαστικά και τα εκπαιδευτικά ζητήματα της ελληνικής κοινότητας. Η παρούσα του Ιωάννη Γούτα Καυταντζόγλου, πάππου του αρχιτέκτονα Λυσάνδρου Καυταντζόγλου, υπηρέσε καθοριστικά. Ήταν αυτός που χρηματοδότησε την ανακαίνιση του καθολικού της μονής Βλατάδων (1801), ξανόχτισε τον Άγιο Μηνά (1806) και συνδραμε στην ανοικοδόμηση του Αγίου Αθανασίου (1818), εννοιακού ναού της πλουσιότερης χριστιανικής συνοικίας, όπου συγκεντρώνονταν οι κατακίες των επαναστάσεων Ελλήνων και τα πρώτα ελληνικά σχολεία. Στα 1818 κτίσθηκαν επίσης ο Άγιος Υπάτιος (Παναγία Δεξιά, εικ. 4), η Παναγία Γοργοεπήκοος η Παναγούδα και ο Άγιος Κωνσταντίνος στην πλατεία Ιπποδρόμου. Στον ίδιο κύκλο ναοδομίας εντάσσονται η Παναγία Λαουδιανή ή Λαοδηγήτρια (1802), ο Άγιος Γεώργιος, απέναντι στη Ροτόντα (1815), και, πθάνοστα, ο Άγιος Αντώνιος. Η πλειοψηφία των παραπάνω εκκλησιών ανήκει στον γενικό τύπο της τρίκλιτης εξυψωτής βασιλικής. Σε μερικές περιπτώσεις προστέθηκε πλευρικό ακόμα ένας χώρος, που χρησιμεύει είτε ως εξωτερικό κλίτος είτε ως γυναικωνίτης. Οι περισσότερες είναι τριμάρτυρες, δηλαδή τριώντες σε τρεις αίθουσες. Η εξωτερική τους μορφολογία είναι απλή, με μοναδικά χαρακτηριστικά στοιχεία τις φαλτοσγωνιές με τους σταλακτίτες και τα αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαία και βυζαντινά οικοδομήματα, που με αλόβητη καλαιστορία έχουν ενσωματωθεί στους τοίχους. Το εσωτερικό των εκκλησιών εκφράζει αργοντία και κατανύξη. Βασικό λειτουργικό συμπλήρωμα αποτελούσε η ξυλόγλυπτη επίπλωση του, δέγμα της υπεροχής και της οικονομικής ευμάρειας της νεοεπρίας στην οποία ανήκε ο ναός. Το παρόμοιο τέμπλο της Νέας Παναγίας, στολισμένο πλούσια με ανάγλυφο και διάτρητο δίσκομο, κατατάσσεται στα ωραιότερα διατηρούμενα τέμπλα του 18ου αιώνα.

Η ιστογραφική των διατηρούμενων Χάρι Σερίφ του Γκιουλχανέ (1839), που ορίζει την έναρξη του Ταυμιάτ στην

8. Το Διοικητήριο. Συλλογή Γ. Μέγα.
(Γ. Μέγα, Οι "βαρκαρβές" της Θεσσαλίας, 1994.)

οθωμανική αυτοκρατορία, και Χάπι Χουμαγιούν (1856) αποτελεί τομή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης. Τα διατάγματα, που επαγγέλλονταν την ισοτήτα ανάμεσα στους υπηκόους της αυτοκρατορίας, ανέδραρτη από το θρήσκευμα, άλλαξαν ουσιαστικά τις συνθήκες ζωής των υποδουλων πληθυσμών και είχαν αλυσιωδείς επιδράσεις στην πολιτομομία και την αρχιτεκτονική.

Κατά τον 19ο αιώνα η Θεσσαλονίκη διέρχεται από μια διαδικασία εκουχρονισμού, που ενδραρνηται από την πολιτική εξευρωπαϊσμού που ακολουθεί η Υψηλή Πύλη. Η διαδικασία αυτή, μαζί με τον τριπλασιασμό του πληθυσμού, την απαρχή της εκβιομηχάνισης, τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, την εγκατάσταση δημοτικής αρχής (γύρω στα 1870), και προς το τέλος του αιώνα το Μακεδονικό ζήτημα, οδηγεί σε έντονη οικονομική δραστηριότητα. Στη μεταλλογή της πόλης επιδρά η διατύπωση ενιαίων οικοδομικών κανονισμών (1864) για τα σπεία Μοισουλιμάνων και μη, καθώς και κανονισμών για τον έλεγχο και την ανάπτυξη του αστικού χώρου. Κάτω από τις συνθήκες αυτές η Θεσσαλονίκη μεταμορφώνεται σε διεθνή λιμάνι με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Στην αρχιτεκτονική επέρχεται στροφή από την παραδοσιακή βυζαντινή, τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική και εδραρνηται ο Εκλεκτικισμός. Παρ'

όλα αυτά, για πολύ καιρό η πόλη έχει χαρακτήρα αποικίας, γεγονός που μαρτυρείται από την αγορά και τη μεταφορά στο Λούβρο στα 1865 της κιονοστοχίας των "Ειδύλων".

Στην πολεοδομική αναισχυρήτηση της Θεσσαλονίκης περιλαμβάνεται το πρώτο "σχέδιο πόλεως", που υντάσσεται το 1880. Η κατεδάφιση των τεχνών της σπείας πλευράς (εικ. 5) από το 1870 ως τις αρχές του 20ού αιώνα προσφέρει τη δυνατότητα της διεύρυνσης της πόλης. Στη δυτική πλευρά το έλος αποξηραίνεται και δημιουργείται η συνοικία Çayır και ο Εθνικός κήπος. Στην ανατολική αναπτύσσεται, χωρίς ιδιαίτερο πολεοδομικό σχέδιο, η συνοικία Χαμιντέ ή συνοικία των Πύργων. Σ' αυτήν κτίζονται τα αρχοντικά των πλοίων Θεσσαλονικέων, αδιακρίτως θρησκείματος, εσοχικά στην αρχή και μόνιμες κατοικίες αργότερα. Οι ασθενέστεροι οικονομικά κάτοικοι καταλαμβάνουν τη λαφύδη μεσόγεια έκταση. Στην ίδια περιοχή οικοδομούνται και τα περισσότερα κωνυκρηλά ιδρύματα των διαφόρων κοινοτήτων. Μέσα στην πόλη διανοήονται και διαπλάτυνονται οδοί. Δημιουργούνται πέντε σημαντικές αρτηρίες: η οδός Μιδάτ-πασά (Άγιου Δημητρίου), η οδός Σαμπρί-πασά (Βενιζέλου), η οδός Κάλε ντε Βέντε (Άγια Σοφία), το μπουλβάρ Χαμιντέ (Εθνικής Αμύνης), στη θέση των ανατολικών τεχνών, και η παραλιακή λεωφόρος. Όταν στα 1890 πυρκαϊά καταστρέφει το κεντρικό τμήμα της πόλης, οι οδικοί επαναχαράσσονται σύμφωνα με σύγχρονα ευρωπαϊκά πρότυπα.

Η ενδυνάμωση του μεταπρατικού ρόλου της Θεσσαλονίκης επιβάλλει την αναμόρφωση των περιοχών που σχετίζονται με το εμπόριο. Μετά την κατεδάφιση των παραβάλασιων τεχνών, δημιουργείται προκυμαία και η πόλη ανοίγεται στη θάλασσα (εικ. 6). Το παλιό λιμάνι μπαζώνεται και δημιουργείται νηρόδοχος και τελωνειακές εγκαταστάσεις δυτικότερα. Στο τέλος του αιώνα η προκυμαία επεκτείνεται και κατασκευάζονται δύο προβλήτες, νέα νηρόδοχος για πλοία βαθύτερου εκποσίματος στο λιμάνι και τεχνητός λιμενοβραχίονας. Η υπολήπη παραλά διαμορφώνεται για την εξυπηρέτηση ισοφόρων. Το λιμάνι συνδέεται με τον σιδηροδρομικό σταθμό. Μετά την πυρκαϊά του 1856 ανοικοδομείται η περιοχή των Λαδάδικων. Η πόλη αποκτά αστικές συγκοινωνίες με τραμ πηγάτο αρχικά και αργότερα ηλεκτροκίνητο, σύγχρονο υδροδοτικό και αποχέτευτικό δίκτυο, εργοστάσιο αερίοφυτος και δημοτικές κωνυκρηλείς υπηρεσίες.

Στο διάστημα 1890-1912 η οθωμανική κυβέρνηση, θέλοντας να εδραρνησει την παρουσία της στην πόλη, κτίζει μια σειρά μεγαλοπρεπών δημοσίων κτηρίων. Το μπουλβάρ Χαμιντέ κοσμεται με το οιντράβάνι (1899) και στις πλευρές του οικοδομούνται οι νεοκλασικές "οουλιανικές" οικίες (εικ. 7). Ανεγείρονται το Διοικητήριο (1891, εικ. 8), το σημερινό Τρίτο Σύμμα στρατού, το Ιδαιό (σημερινή Φιλοσοφική Σχολή, 1888), το Δημοτικό νοσοκομείο (1904) και το Τελωνείο (1910) – τα τρία πρώτα από τον Ιταλό αρχιτέκτονα Vitaliano Poselli. Τα κτήρια αυτά ακολουθούν τον Νεοκλασικισμό ή κυρίως τον Εκλεκτικισμό, ο οποίος, ως στυλιστικό ρεύμα, εκφράζει την προσπάθεια της αυτοκρατορίας να συμβαδίσει με την Ευρώπη. Στις αρχές του 20ού αιώνα η Θεσσαλονίκη συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του επιστημονικού κόσμου της Ευρώπης και πολλοί έρχονται για να μελετήσουν τα βυζαντινά μνημεία της. Η αποκαλίξη των ψηφιδωμάτων στην Άγια Σοφία (1907) από τον Μ. Le Toumeau προκαλεί μεγάλο ενδιαφέρον και η εκδήλωση επισκευάζεται στα 1908 από τις οθωμανικές αρχές.

Η ισραηλιτική Κοινότητα εγκαταλείπει την τακτική της σφάραγας. Η σχολή αρρένων Μ. Αλλατίνι της Alliance Israélite Universelle και το εκλεκτικιστικό νοσοκομείο Χιρς (Ιπποκράτειο) αποτελούν παραδείγματα της μεταστροφής αυτής. Παράλληλα ανεγείρονται πολλές συναγω-

10. Ο Άγιος Μηνάς.

γές, με κυριότερο το συγκρότημα της Ταλμούντ Τσρά Αγκαντά (1899, εικ. 9). Για τους άστεγους από την πυρκαϊά του 1890 και τους Ρωσοβερβικούς πρόσφυγες κατασκευάζονται δύο μεγάλα συγκροτήματα κατοικιών στην περιοχή Βαρβαρίου και στη συνοικία Χαμιντί. Πρόκειται για την πρώτη προσπαθεί οργανωμένη δόμηση στη Θεσσαλονίκη.

Η θρησκευτική αρχιτεκτονική της ελληνικής κοινότητας οδηγείται από τα μεταβυζαντινά πρότυπα σε νεοβυζαντινά. Μετά την υπογραφή των διαταγμάτων κτίστηκαν τρεις βασιλικές με σαφείς καλλιτεχνικές και μνημειακές προθέσεις και έκδηλη τάση συμβολισμού του θρησκευτικού. Πρόκειται για την Υπαπαντή (1841), τον Άγιο Μηνά (1852, αρχιτέκτονας Ράλλης Πλούφος) και τον Άγιο Νικόλαο Τρανό (1863), που κάρηκε στα 1917. Με τον Άγιο Μηνά, που με επιτυχία συνδυάζει τη μεταβυζαντινή παράδοση με το Νεοκλασικισμό και το Μπαρόκ, εισάγεται στη Θεσσαλονίκη ένας σύνθετος τύπος ναού, καλλιερημένος στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ανατολής, αυτός της τρίκλιτης βασιλικής με στόα σε σχήμα Π, πάνω από την οποία τοποθετείται ο γυναικωνίτης. Η εσωτερική διακόσμηση του ξεπερνά τη μεταβυζαντινή παράδοση, αφομοιώνοντας ροκοκό στοιχεία (εικ. 10). Στην ίδια περίοδο, πέντε προγενέστερες βασιλικές (Νέα Παναγία, Άγιος Αθανάσιος, Παναγούδα, Υπαπαντή, Άγιος Κωνσταντίνος) ανακαινίζονται και διευρύνονται. Κοινό χαρακτηριστικό των επεμβάσεων είναι η απόκτηση στόας, πάνω από την οποία εκτείνεται ο γυναικωνίτης, και η αναμόρφωση του εσωτερικού διακόσμου σύμφωνα με νεοκλασικά πρότυπα.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα οι ιδεολογικές θέσεις της ελληνικής κοινότητας για την αρχιτεκτονική περιστρέφονται γύρω από δύο πόλους και αντανακλούν την ιδεολογία που επικρατεί την ίδια εποχή στο ελληνικό κράτος. Η υιοθέτηση νεοβυζαντινών προτύπων κατά το κτίσιμο του καινούργιου μητροπολιτικού ναού, αφιερωμένου στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά (1891-1914, αρχιτέκτονες Ε. Τσίλλερ και Ξ. Παιωνίδης), επιζητεί τη σύνδεση της πόλης με το βυζαντινό παρελθόν της. Η δημόσια αρχιτεκτονική της ελληνικής κοινότητας εκφράζεται κυρίως μέσα από έργα που έχουν εκπαιδευτικό χαρακτήρα, τα σπουδαιότερα από τα οποία είναι το Παπάφειο οφρανοτροφείο (1903, Ξ. Παιωνίδης), το ελληνικό προξενείο (1893, Ε. Τσίλλερ, εικ. 11) και τα κοινοτικά σχολικά κτήρια (Κεντρική Αστική Σχολή, Ιωαννίδειος Αστική Σχολή και Αστική Σχολή Αναλήψεως). Θεωρείται ότι ο Νεοκλασικισμός με τις άμεσες αναφορές του στην κλασική αρχαιότητα είναι ο κατάλληλος ρυθμός για να ενισχύσει το κύρος του κτηρίου όπου διδάσκονται τα ελληνικά γράμματα.

9. Η συσκαγή Ταλμούντ Τσρά Αγκαντά. Συλλογή Β. Μαυρομμάτ. Λεύκωμα: Η Θεσ/νίκη μέσα από το φακό του Μεγάλου πολέμου, 1991.

Οι μικρότερες κοινότητες, όπως οι Αρμένιοι, οι Καθολικοί και οι Βούλγαροι, ανεγείρουν ναούς σε ρυθμούς που εκείνες θεωρούν κληροδότημα των προγόνων τους, ακολουθώντας πρότυπα του Ιστορισμού στην αρχιτεκτονική. Οραίο παράδειγμα του Εκλεκτισμού αποτελεί το Γενί Τζαμί που ανεγείρεται από τους Ντομμέδες (αρχιτέκτων V. Poselli, 1903). Παράλληλα ανεγείρουν νοσοκομεία και σχολεία.

Αν όμως οι επιλογές των εθνοτήτων για τη δημόσια και τη θρησκευτική τους αρχιτεκτονική έχουν συγκεκριμένα πρότυπα, η αρχιτεκτονική της πλειονότητας των ιδιωτικών αρχοντικών, αλλά και σπιτιών της μεσαίας τάξης που ανεγείρονται την εποχή αυτή μέσα και έξω από την περιτειχισμένη πόλη, ακολουθεί περισσότερο ή λιγότερο τον κυρίαρχο ρυθμό της εποχής, τον Εκλεκτικισμό. Αυτό εκφράζει καλύτερα τον μεταπρατικό και κοσμοπολιτικό χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης πριν από την απελευθέρωση. Τα λιγοστά αρχοντικά που γλύτωσαν από τη λαίλαπα της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης στην οδό Βασιλίσσης Ολγας αποτελούν χαρακτηριστικά και λαμπρά δείγματα της εποχής αυτής (εικ. 12).

11. Το ελληνικό προξενείο.

12. Η Δημοτική Παναχθήκη.

